

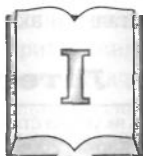
Олексій ІВЧЕНКО

УДК 123. 1

РОЗУМІННЯ СВОБОДИ В РЕАЛІЯХ XXI СТОЛІТТЯ

Ключові поняття: особистість, громадянське суспільство, свобода, свобода волі, відповідальність.

© О. Івченко. 2011

стотно збагатився зміст поняття свободи, філософський дискурс зафіксував нові, часом вражаючі людську яву, явища свободи, її численні іпостасі. В контексті загальнофілософської теорії особливого сенсу набуває проблема індивідуальної, особистісно визначеної і здобутої свободи, а також проблема вибору людиною свободи як форми і засобу її самореалізації.

Проблематика свободи особистості є засадничою для класичної і сучасної філософії, бо належить до «вічних» проблем людського буття. Створюючи через це одну з осей інваріантів філософської культури, та й духовної і соціальної культури взагалі, свобода як ідея та ідеал, цінність і норматив, суспільна реалія і характеристика практичної життєдіяльності соціуму і окремого індивіда, набула на початку XXI століття нового звучання.

Свобода особистості – один з визначальних критеріїв вільного суспільства, сутнісний визначник цивілізаційного підходу до соціуму як в його ретроспективі, так і в перспективному баченні. Однією з провідних рис сучасності цивілізації є значне посилення особистісного, відповідального виміру людського буття, що й актуалізує традиційну філософську проблему свободи саме в суб'єктивному сенсі. Водночас «вільна особистість виступає основою демократичного громадянського суспільства» [1, 164].

Свобода значною мірою є цілісним, мало диференційованим показником розгортання суспільної сутності людини, мірою розвитку духовних засобів освоєння світу суспільством або навіть цивілізацією.

У філософському словнику, свобода визначається як особистісна можливість діяти на власний розсуд, відсутність неволі, рабства, приниження [2]. Усвідомлення свободи за схемою відносин «роблю, що хочу» властиво зазвичай підлітковій свідомості. Кожна людина, тією чи іншою мірою, проходить у своєму розвитку через таке розуміння свободи, але людина – істота соціальна, тому її життєдіяльність неминуче пов'язана з іншими людьми, що також, веде до необхідності обмеження та контролю власних бажань.

Свобода виявляється в людській життєдіяльності, адже духовність є специфічною властивістю людського існування, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) і природних (тілесно-біологічних) чинників. Тому свобода виявляється в усвідомленні можливих меж людської поведінки, які залежать від конкретних умов існування. Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномена є вибір (оскільки духовний «простір» є плюралістичним «полем можливостей») і відповідальність [3, 570].

У філософії виділяють поняття «свободна воля», «свободна причина», «свободний вибір». Крім того, «свобода» виступає як теза у ряді антиномій: свобода – необхідність, свобода – насильство, свобода – детермінізм. Залежно від ролі, що відводиться свободі в існуванні особистості і світу, виділяють різні філософські підходи до її розгляду. Серед них – концепції об'єктивного детермінізму, фаталізму, індетермінізму і волюнтаризму, екзистенціалізму. Найчастіше свобода протиставляється «необхідності», яка визначається у філософії як «те, що обов'язково повинно відбутися в даних умовах» [4]. Під свободою волі, навпаки, розуміється, повна або часткова незалежність людських волевиявлень від умов, у яких вони виникають. Отже, свобода не стільки протилежна необхідності, скільки виступає як подія або випадок, що не відноситься до явищ, описуваних у її термінах.

Історико-філософський підхід до проблематики свободи особистості і вибору її самореалізації індивіда потребує з'ясування принципового питання про співвідношен-

ня класичної історико-філософської спадщини з новітніми філософськими працями, які присвячені темі свободи особистості та її самореалізації.

Людська свобода, за Платоном, усвідомлюється як певний оформлений стан розумності, який потенційно закладений в людській душі і який людина повинна реалізувати протягом свого життя. На відміну від пізніших уявлень про свободу, яка мислиться як невід'ємний атрибут людської душі як такий, платонівська свобода визначально не притаманна людині – вона є станом, якого людина лише повинна досягнути.

Але чому тоді всі люди не є розумні й вільні. Відповідь треба шукати у тому ж таки тричленному характері платонівської душі. Людина вільна обирати між розумом і невіглаством, адже сама ситуація вибору вкорінена у конфлікті між різними частинами душі. Саме в цьому сенс платонівської інтермедії про візничого, в якій ми отримуємо формулу принципового протистояння морального розуму та нерозумних нижчих потягів.

Платон у питанні про свободу втілює методологічні настанови своєї філософії, розглядаючи внутрішню якість мотивів людини, а не «свободу» як таку; відтак платонівське розуміння свободи набувало явних аксіоцентричних рис, а свобода трактувалася досить інтелектуалістично – як свобода від чуттєвих потягів, тобто як певний стан людської душі.

Діапазон розуміння цього поняття надзвичайно широкий – від повного заперечення самої можливості вільного вибору (біхевіоризм), до «втечі від свободи» (Е. Фромм), в умовах сучасного цивілізованого суспільства. У російській філософській традиції категорія свободи співвідносилася з поняттям «волі» чи «вольниці». Поняття свободи народилося в християнстві, як вираження ідеї рівності людей перед Богом і можливістю для людини вільного вибору на шляху до Бога.

Гуманісти-італійці слідом за Франческо Петраркою засуджували політичний аскетизм, захищали ідею всебічного розвитку особистості, заперечували тиранію. Леонар-

до Бруні створює теорію республіканізму – найсправедливішого, на його думку, устрою суспільства, що є найголовнішою умовою реалізації свободи волі як свободи особистості. У XV ст. політичну ідеологію раннього гуманізму розвивають інші італійські мислителі, поглиблюючи поняття свободи особистості як громадянської свободи, як політичного права обирати і бути обраним до владних структур, як рівність громадян перед законом, як визнання необхідності існування представницьких органів, виконавчої системи й авторитетного суду.

На думку Дж. Лока, держава є штучне, культурне утворення, яке створюється волею і діями людей. «Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої влади на землі, яка піднесена над нею, – пише філософ. – Вона не підкоряється волі або законодавчій владі іншої людини і керується лише законом природи. Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкоряється жодній іншій законодавчій владі, крім тієї, яка встановлена за згодою в державі, і не перебуває у підпорядкуванні будь-якій волі, і не обмежена будь-яким законом за винятком тих, що будуть встановлені цим законодавчим органом відповідно до наданої йому довіри» [5, 198]. З цього випливає, що генезис держави повторює генезис самої культури, а форми держави відповідають тим або іншим формам культури.

Свобода як одна з основних філософських категорій характеризує сутність людини і сутність людства, їх існування. В історії філософської думки це поняття пройшло тривалу еволюцію – від «негативного» (свобода від) до «позитивного» (свобода для). Філософія свободи була предметом роздумів Канта і Гегеля, Шопенгауера і Ніцше, Сартра і Ясперса, Бердяєва і Соловйова [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

В історії філософської думки свобода трактувалася різноманітно: по-перше, як результат природної і надприродної детермінації (Бог, Абсолют); по-друге – як рефлексивна сила, що визначає весь життєвий процес людини. Свобода особистості визначається почасти генетично, почасти ви-

ховується навколишнім середовищем, входячи в структуру характеру особистості [13].

Щоб зрозуміти сутність феномена свободи особистості потрібно розібратися в суперечностях волюнтаризму і фаталізму, визначити рамки необхідності, без якої немислима реалізація свободи.

Свобода вважається сліпою нерозумною першоосновою, особливо, якщо реалізація свободи призводить до росту нерівності і несправедливості. Проблема співвідношення свободи і рівності, яка не переростає у придушення і зрівнялівку, постає перед кожним суспільством і державою. Розв'язуючи її, так чи інакше необхідно орієнтуватися на ту чи іншу систему культурних норм і цінностей.

Говорячи про становлення уявлень про цінність людини, потрібно наголосити, що це поняття універсальне і не зводиться до «корисності» людини для суспільства. Спроби поділяти людей на «потрібних» і «непотрібних» аморальні за змістом, тому що їхня реалізація неминуче породжує сваволю, що призводить до деградації і людини, і суспільства. Цінність людської особистості вище всього того, що робить чи говорить дана людина.

Діяти в душі волюнтаризму – значить не сполучатися з об'єктивними умовами буття, із законами природи, видаючи свою сваволю за вищу мудрість.

Фаталізм навпаки визначає споконвічно весь хід життя людини і її вчинків, пояснюючи це долею, чи волею Бога, чи детермінізмом замкнутої системи, де кожна наступна подія твердо пов'язана з попередніми. Тут, по суті, не залишається місця для вільного вибору, тому що немає альтернатив.

Е. Фромм пропонує концепцію, в якій аналізує питання «чим є свобода для сучасної людини» [14, 272]. Свобода визначає людське існування, причому поняття свободи змінюється разом із ступенем усвідомлення людиною себе самої як незалежної і самостійної істоти. Процес розвитку свободи, наголошує Е. Фромм, носить діалектичний характер: з одного боку – це розширення комунікаційної сутності людини, з іншого – посилення ізоляції, що призводить до посилення відчуття безсилля та відчаю.

Що ж означає свобода для сучасної людини? Людина стає автономнішою до зовнішніх умов існування, стає індивідуальністю, проте не поглиблює особисту (індивідуальну) свободу, а пристосовується до загальноприйнятого сприйняття дійсності, що зумовлює викривлене відображення її особистісної сутності. Всупереч своєму благополуччю, сучасна людина пригнічена глибоким відчуттям безсилля, здебільшого пасивно зустрічає катастрофи, що насуваються на цивілізацію.

Зв'язок між індивідом і зовнішнім світом слабшає в результаті поглиблення процесу індивідуалізації особистості, що призводить до відокремлення індивіда в окреме ціле. Однак свобода від зовнішнього світу може стати надбанням тільки тоді, коли внутрішні умови існування і розвитку особистості дають змогу усвідомити і прийняти власну індивідуальність. В іншому ж разі, пристосовуючись до суспільного зразка, незважаючи на вагання і сумніви щодо потреб власної сутності, можна розширити свої власні можливості, але ціна висока: відмова від своєї індивідуальної свободи.

Чи можливий стан індивідуальної свободи, в якому індивід існує як незалежна особистість, але не ізольована, а у взаємодії зі світом, іншими людьми і природою? Е. Фромм вважає, що цей стан можливий через самореалізацію і самоствердження особистості. На думку ідеалістів, самореалізація індивіда досягається тільки завдяки зусиллям інтелекту, коли розум пригнічує і оберігає людську сутність [14, 95]. Однак при цьому розум стає в'язнем, і обидві сторони (розум і відчуття) завдають шкоди один одному. Індивідуальна свобода полягає у аксіоматичній, внутрішньо-спонтанній активності цілісної структури особистості. Адже при будь-яких проявах спонтанної діяльності індивід взаємодіє з зовнішнім світом, та при цьому його індивідуальність стає сильнішою, оскільки вона діяльна [15, 252].

Отже, індивідуальна свобода як самореалізація особистості передбачає: безумовне визнання унікальності індивіда; що особистість є центром і метою власного буття; роз-

виток індивідуальності особистості. Формування та розвиток індивідуальної свободи – це основна мета самореалізації особистості, яка не може бути підпорядкована іншим.

Ще у першій половині ХХ ст. М. Бердяєв виокремив тему свободи особистості як центральну проблему філософської думки і запропонував шляхи її розв'язання. Філософія М. Бердяєва має персоналістичний характер; він прихильник цінностей індивідуалізму. «Істинне вирішення проблеми свободи, проблеми особистості – ось справжнє випробування для всякої філософії. Свобода для мене первинне буття. Своєрідність мого філософського мислення в тому, що я взяв за основу філософії не буття, а свободу. Свобода й особистість становлять основу мого світовідчуття і світобачення» [6, 23].

Автор онтологізує свободу, виводить її за рамки звичайних проблем філософії. Свобода, що своїм корінням сягає ірраціональної і трансцендентної безструктурності, є для нього початковою і визначаючою реальністю людського існування. Адже свободу не можна ні з чого вивести, в ній можна лише перебувати. М. Бердяєв визначає особистість, як номенальний центр Всесвіту, що реалізовується через виявлення нескінченності й усеосяжності духу конкретної людини. Тобто розвиток особистості можливий лише тоді, коли індивід, прислухаючись до внутрішніх потреб, власних цінностей формує індивідуальну свободу, яка відображає його сутність при взаємодії із зовнішнім світом.

Дж. Ролз пропонує концепцію свободи, скоординовану із сучасним розумінням двох принципів рівності. Свобода як можливість рівної свободи для всіх і неоднаковість свободи як цінності залежно від різних і статусних і інших можливостей індивідів. Засадничою є й концепція свободи І. Берліна, яка базується на твердженні, що не усяка свобода сумісна з рівністю, справедливістю, правом. За Берліном існує два поняття свободи – «позитивне» і «негативне». Первісним, на його переконання, є «заперечна» свобода, свобода від зовнішнього примусу, тобто свобода вибору. «Позитивна» свобода не розширює її рамки, а звужує.

Ступінь відповідності діяльності особистості власним сутнісним силам у першу чергу залежить від рівня особистісної свободи — отже, і форми самореалізації особистості правомірно, на нашу думку, розрізняти за рівнем особистісної свободи. Максимальна внутрішня свобода досяжна у процесі гри — самореалізації заради самореалізації. Й. Гейзінга, чії роботи вважають класикою лудологічних розбудов, під грою розумів добровільну поведінку чи зайняття в установлених рамках часу й простору згідно з добровільно взятими на себе, але безумовно обов'язковими правилами, з метою, яка полягає в самому зайнятті [16, 45].

Максимальна свобода самореалізації у формі гри забезпечена тим, що в такому випадку людина не обмежує себе зайвою метою, яка передбачає рамки діяльності. Будь-яка конкретна мета стає додатковим правилом гри і звужує простір особистісної творчості (важливішого надбання людини, ніж одиничний результат). У процесі гри не одна частина людини пригнічує іншу (свобода — волю, воля — фантазію тощо), а вся людина перевершує саму себе [17, 58]. Єдине обмеження — це правила гри, але знання їх особистістю дає змогу при необхідності змінювати й їх.

Відомі представники західної ліберально-демократичної думки К. Поппер, Г. Арндт пов'язують з поняттям «свобода» свідоме протистояння соціальному тиску. Так, К. Поппер вважає, що особистість стає вільною лише у «відкритому» суспільстві [18, 55]. Відкрите суспільство може бути визначене як форма суспільної організації, що забезпечує найбільший ступінь свободи особистості відповідно до правил і норм, над якими не тяжіє держава. Воно забезпечує достатні можливості для існування й функціонування громадянського суспільства й приватного сектора, незалежного від держави [19, 98].

На думку Г. Арндт, вільна життєдіяльність в умовах суспільства розгортається лише в тому разі, коли людина виявляє себе в тій частині соціуму, яка належить їй особисто. Відторгнення людини від власності створює основу для обмеження свободи

особистості та виникнення тоталітаризму, за умов якого людина втрачає свою індивідуальність [20, 287].

Сучасний світ ставить багато важливих питань перед людиною, яка замислюється та рефлексує з приводу швидкісних змін, які відбуваються з нею та з навколишнім світом. Одним із незаперечних досягнень сучасності є свобода. Однак вона створює багато ускладнень та небезпек. Подальший розвиток можливий тільки у разі прийняття ідеї свободи особистості як однієї з базових та узгодження всіх інших цінностей так, щоб вони могли існувати в діалектичній взаємодії. Чи можна мати свободу і водночас, наприклад, почуватися в безпеці? Подібні питання постають перед сучасною людиною. «Тепер у нас є всі підстави припускати, що повне примирення та безконфліктне співіснування свободи та безпеки — це недосяжна мета. Однак не менш серйозні підстави вважати, що основна загроза як свободі, так і безпеці полягає у відмові від самого пошуку умов їх співіснування або в послабленні енергії, з якою ведеться цей пошук» [21, 57].

Феномену свободи в наш час приділяється все більше і більше уваги власне у контексті соціальної взаємодії. Постають питання про те, як соціальні умови впливають на наше життя та поведінку, де ті сфери, в рамках яких за означенням людина є повноцінним суб'єктом самої себе, як можна збалансувати нашу індивідуальність з вимогами суспільності, які ми в багатьох випадках відчуваємо. Постають питання про те, які форми набуває ідея свободи в наш суперечливий час.

Наявність значної кількості різного роду суспільних інтерпретацій свободи дає певні підстави стверджувати, що загалом вона «тлумачилась скоріше як загально-соціальне явище, здатність людини до вільної діяльності, ніж як духовна основа особистості, культури, соціуму» [22]. Однак загальна поширеність соціально орієнтованого тлумачення свободи ще зовсім не означає наявності реального аналізу соці-

альної сутності свободи не лише як певної протилежності свободі індивідуальній, а й такої, що має свій власний індивідуально-орієнтований зміст.

Проблема особистості – це й проблема її свободи, оскільки духовне за визначенням є вільне в ній. Свобода виявляється самовизначенням духу людини, її ціннісним пріоритетом.

У психологічному ракурсі свобода – це інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Можна трактувати свободу волі, яка виходить з власного «Я», як прояв індетермінізму. Проте треба при цьому враховувати сутність «Я» – чи воно егоцентричне, чи в ньому переважають соціально значущі пріоритети. У першому випадку отримуємо свавілля, у другому – свідому вільну дію [23].

Особистість – це така сутність, яка протистоїть будь-якому насильству. Свобода людини пов'язана з почуттям її гідності, яка має досить сильне вираження. Припинення гідності надзвичайно вразливе для людини. Кожна людина прагне до незалежності від насильства, і вільна та, яка досягає.

Свобода особистості багатьма течіями нині широко пропагованого екзистенціалізму зводиться лише до спонтанності (тобто самодовільності, внутрішньої причинності), саморуку її розвитку. Відома теорія самоактуалізації А. Маслоу не приймає ніяких обмежень особистісної свободи і, визнаючи всі цінності відносними, спонукає нас прийняти всі вибори як однаково правильні. Тут філософські уявлення про свободу зі згаданими характеристиками безпосередньо переносяться в план психології, накладаються на найбільш загадкову і своєрідну психічну реальність. Однак закони розвитку людського духу – це не просто відображення законів будь-якого сталого розвитку [23].

Розвиток особистості, безперечно, має бути вільним, без насильства і примусу, оскільки особистість і свобода – це дві сторони медалі. Адже людина як суб'єкт вільної (доцільної, свідомо мотивованої)

діяльності й кваліфікується – особистість. Це означає, що у вихованця має сформуватися переконання не про свободу взагалі, а про свободу його волі [23].

Відомо кілька моделей взаємовідносин особистості і суспільства щодо свободи та її атрибутів:

- найчастіше це прояв боротьби за свободу, коли людина вступає у відкритий, часто непримиренний конфлікт із суспільством, прагнучи досягти своєї мети за будь-яку ціну. Це шлях не лише важкий, а й небезпечний;

- це втеча від світу, коли людина, яка не може здобути свободу серед людей, утікає в монастир, у скит, у себе, у свій «світ», щоб там мати свободу самореалізації;

- здебільшого людина адаптується до світу, жертвуючи чимось у своєму прагненні отримати свободу, йдучи у добровільну підлеглість аби здобути новий рівень свободи у модифікованій формі;

- можливий також варіант певного збігу інтересів особистості й суспільства в набутті свободи, що має прояви в країнах з розвинутими формами демократії.

Отже, свобода – це складний і глибоко суперечливий феномен життя особистості та суспільства.

На основі всього сказаного можна виділити варіанти визначення свободи, дані у наведених підходах. У більшості визначень міститься одна і та ж видова властивість поняття свободи, що полягає в здатності людини починати причинно-наслідковий ряд із себе, виступати як суб'єкт, автор своїх дій. Проте вони не співпадають у виділених її родової приналежності: свобода розглядається як характеристика, властивість особистості й суб'єкта, рівень буття, дія або причинно-наслідкова закономірність. Однак у більшості наведених визначень акцентується функціональний аспект поняття свободи; вона виступає як певна ознака активності.

Свобода передбачає такий стан об'єктивної реальності, коли має місце розмаїтість і наявність низки можливостей, що ведуть до появи нового. Свободі тому властиві такі фундаментальні характеристики. По-перше, наявність

розмаїтості, тобто різних можливостей розвитку. Де суцільна однаковість, там не може бути і свободи. У самій реальності кореняться сховані тенденції до появи розмаїтості, до подолання стандарту, мертвої уніфікації, що створюють у суспільстві стояче болото, а не умови для вільної діяльності. По-друге, наявність вибору, тому що у філософському плані свобода тісно зв'язана з можливістю, вона і є можливість вибору, а вибір там, де є розмаїтість. Однак, якщо розмаїтість є, а можливості вибирати ні, якщо з-поміж різних можливостей визначена якась одна, то про свободу не може бути і мови. Так буває тоді, коли причина і наслідок зв'язані в кожному випадку і створюють однозначне поєднання подій.

Отже, вибір необхідний для того, щоб виникло нове. Для появи нового необхідний мінімум свободи, а цей мінімум там, де немає чіткої регламентації, де діють статичні, а не тільки динамічні закони. Третьою фундаментальною характеристикою свободи є її зв'язок з необхідністю, із закономірністю. Цей зв'язок полягає в тому загальному, що мають свобода і необхідність, а загальне ж у них одне: і свобода і необхідність об'єктивні, тому що свобода як первісний базис має необхідність. В іншому ж вони протилежні. Необхідність відбиває інваріантне, стійке, що зберігається, упорядковане. Це закони збереження, вони утримують світ від розпаду й у цьому їхня основна роль. Свобода відбиває розвиток, появу нового, різноманітного, нових можливостей щодо дійсного, щодо необхідності. Необхідність відбиває наявне, показує, який є світ; свобода, майбутнє, яким має бути цей світ.

Свобода багатоліка, але сутність її одна –

наявність різноманітних можливостей, а стосовно до суспільства й особистості – створення можливостей для справжнього розквіту творчих сил людини і людства. Вона водночас і процес, і ідеал. Тобто свобода завжди буде розглядатися: як найбільша цінність особистості, рівна цінності життя; як умова і результат історичного прогресу, тому що прогрес суспільства є не що інше як процес звільнення суспільства від стихійних соціальних сил; як належне, тобто як такий ідеал, якого потрібно досягти і досягнення якого штовхає до формування нового ідеалу, ще в більшому ступені утримуючого свободу; як умова і результат соціалізації нової людини; як іманентна мета людства.

Отже, свобода – полісемантичне і багатозначне поняття. І це не лише показує суперечливу природу даного феномена, але й виключає можливість її єдиного «правильного» визначення. Розмаїтість розуміння людської свободи іманентна самій свободі. Також теоретична і практична потреба визначення сутності свободи особистості вимагає певного узгодження уявлень про неї. Одним із засадничих принципів такої узгодженості є вагома історико-філософська ідея про те, що свобода одного індивіда закінчується там, де вона наштовхується на свободу іншого. Саме ця ідея «межі свободи» – одне із тих наскрізних положень філософії свободи особистості, яке у виразне своєрідну єдність історико-філософських поглядів на свободу індивіда. Нагальність зазначеної ідеї для сучасного вкрай суспільного та особистого буття не потребує особливого доведення.

Література

1. **Подольняк Л. А.** Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002.
2. *Философский словарь*. – 3-е изд., испр. – Минск: Книжный дом, 2003. – 1280 с.
3. *Філософський енциклопедичний словник / За ред. В. І. Шинкарука*. – К.: Абрис, 2002. – 743 с.
4. *Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова*. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
5. **Локк Дж.** Два трактата о правлении // *История политических и правовых учений*. – Харьков, 1999.
6. **Бердяев Н. А.** *Философия свободного духа / Н. А. Бердяев*. – М., 1994.
7. **Гегель Г.** *Энциклопедия философских наук / Г. Гегель*. – М., 1977. – Т. 3. – 379 с.
8. **Кант И.** *Новое освещение первых принципов метафизического разума* : соч. в 6 т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1963. – Т. 1. – С. 263 – 314.
9. **Ницше Ф.** *Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов* : соч. в 2 т. / Ф. Ницше. – М., 1997.

10. **Сартр Ж.-П.** Бытие и ничто / Ж.-П. Сартр // Человек и его ценности : в 2 ч. – М. : ИФАН, 1988. – Ч. 1. – С.98 – 117.
11. **Соловьев В. С.** Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев. – М. : Мысль, 1988. – 362 с.
12. **Ясперс К.** Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
13. **Крамар Т.** Індивідуальні виміри свободи особистості // Вісник КНТЕУ Гуманітарні дослідження, 2009. № 3.
14. **Фромм Э.** Бегство от свободы. Человек для себя / Э.Фромм. – Минск, 1998. – 272 с.
15. **Хьелл Л.** Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер.– 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2003.
16. **Хейзинга Й.** Homo ludens; Статьи по истории культуры / Перевод, сост. и вступительная статья Д. В. Сильверстова. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
17. **Сигов К. Б.** Человек вне игры и человек играющий // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 10. – С. 46 – 62.
18. **Поппер К.** Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
19. **Борисенко С. О.** Свобода особистості: від суспільної регламентації до особистісного дозування / С. О. Борисенко // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2006. – Вип. 1(25). – С.96 – 102.
20. **Арендт Х.** Vita activa, или о достойной жизни / Х. Арендт. – СПб.: Алетейя, 2000. – 437 с.
21. **Губерський Л.** Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 364 с.
22. **Корх О. М.** «Екзистенціально-індивідуальні» метаморфози вітчизняної філософії / О. М. Корх // Філософія, культура, життя: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. – Вип. 20. – С. 8 – 15.
23. **Бех І. Д.,** Особистість у духовно-ціннісному вимірі // ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка (9). С. 60 – 62.

Резюме

• У статті розглядається громадянське суспільство, що розвивається і функціонує на підставі розуміння свободи не тільки як творчої діяльності особистості за законами культури, а й як відповідального «виходу» за її межі.

• В статье рассматривается гражданское общество, развивающееся и функционирующее на основе понимания свободы не только как творческой деятельности личности по законам культуры, а и как ответственного «выхода» за ее границы.

• The article deals with civil society, which develops and operates on the basis of thinking about freedom not only as a creative individual activities under the laws of culture but also as a responsible "exit" beyond its limits.